

AHMED YESEVİ: ANLATILAN HAYAT VE ADINA ÜRETİLEN HİKMET

Ahmed Yasawi: Narrated Life and Wisdom Generated in His Name

Prof. Dr. Öcal OĞUZ*

Öz

2016 yılında UNESCO Anma ve Kutlama Yıldönümleri Programı kapsamında vefatının 850. yılında anılan Ahmet Yesevi'nin 12. yüzyılda yaşadığı ve 1166 yılında bugünkü Kazakistan'ın Yesi şehrinde vefat ettiği bilim dünyasına kabul edilmiştir. Ancak, onun tarihi kişiliği ve "proto-tipik" hayatı, günümüze ulaşan menkabevi hayatıyla ilgili bilgilerle ve onun adını taşıyan şiiirlerle örtüşmemektedir. Ahmet Yesevi'nin çok varyantlı olan ve günümüze ulaşan hayatı ve hikmetlerini edebiyat tarihçisinin benimsediği yöntemlerle açıklamaya çalışmak bizi sorunun çözümüne ulaştırmamıştır. Çünkü Ahmet Yesevi, tarihi bir kişilik olsa da zaman içinde hakkında anlatılan menkabelerle bir anlatı kahramanına dönüşmüş ve buna uygun olarak Yesevi şiiirlerinin genel adı olan hikmetlerin üretimi farklı coğrafyalarda yüzyıllar boyunca sürmüştür. Ahmet Yesevi'nin menkabevi hayatına ve hikmetlerine temel oluşturan düşünceler, zaman içinde belli bir tarz ve üsluba dönüşerek onu "ırşat piri" şeklinde bir anlatı tipine dönüştürmüştür. Türk dilinin konuşulduğu pek çok bölgeye Von Sydow'un terimiyle "eko-tipik" bir anlatı olarak yayılan Ahmet Yesevi'nin menkabevi hayatının ve hikmetlerinin folklor disiplinine göre incelenmesi gerekmektedir. Ahmet Yesevi hayattayken yazılmış veya kayda alınmış olduğu kanıtlanmış hiçbir şiiiri yoktur. Ona ait olduğu düşünülen şiiirlerin ilk örnekleri, kendisinden yaklaşık 400 yıl sonra yazıya aktarılmıştır. Sözel belleğin bir şairin hayatını ve şiiirlerini 400 yıl boyunca olduğu gibi yaşatması mümkün değildir. Bu şiiirler yeni bağlamlarda menakıpnamecilik, destancılık ve hikâyecilik olarak da adlandırılan Türk tahkiye tarzına göre üretilen, anlatılan ve böylece yaşatılan bir hayatı göstermektedir. Bu nedenle Ahmet Yesevi'nin anlatılan hayatını ve bu kapsamda üretilen hikmetlerini edebiyat tarihçisinin "şahıs ve eseri" veya "edisyön-kritik" yöntemleriyle değil, folklorun menkabe, efsane, destan veya hikâyecilik gibi anlatı türlerine C. W. Von Sydow, Lord Raglan, Albert Lord gibi folkloristler tarafından uygulanan kuram ve yaklaşımlarla ele almak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler

Divan-ı Hikmet, Yesevilik, Anlatı, Sözel Bellek, Tip.

ABSTRACT

It has been acknowledged by scientists that, Ahmed Yasawi who is memorialized in his 850th death anniversary in 2016 as part of the UNESCO Program of Commemoration and Celebration Anniversaries lived in 12th century and passed away in 1166 in today's Kazakhstan, Turkestan. However, his historical personality and "prototypical" life don't match up with the extant information on religious anecdotes about his life and poems bearing his name. Efforts for explaining Yasawi's life and wisdom with multi-variants by the help of methods adopted by literary historians haven't led the way to a solution. Because, even though Ahmed Yasawi is a historical figure, he has been transformed into a narrative hero in time by way of about him and accordingly, production of wisdom which is the general name for Yasawi's poems has continued in different regions throughout the centuries. Thoughts forming a basis for his life of religious anecdotes and wisdom turned him into a narrative hero as a "father of spiritual and ethic guide" converting into a certain method and style. Ahmed Yasawi's life of religious anecdotes and wisdom which have been spread over many Turkic speaking regions as an "ecotypic" narrative with Von Sydow's words should be studied in accordance with folkloristics. None of his poems have been proved to have been written or recorded in his lifetime. First versions of poems which, were thought, belonged to him were written after his death, 400 years later. It is certainly not possible for verbal memory to maintain a poet's life and poems much the same for 400 years. These poems introduce a life which was generated, narrated and maintained in reference to Turkic narration style and which also referred as tradition of menakibname, epic tradition and storytelling in new contexts. Therefore, Ahmed Yasawi's narrated life and wisdoms generated in this context shouldn't be dealt with the methods of literary historians such as "person and his/her work" or critical edition; this matter requires the theories and approaches applied on narrative types as religious anecdotes, legends, epic by folklorists such as C. W. Von Sydow, Lord Raglan and Albert Lord.

Key Words

Divan-ı Hikmet, Yasawizm, Narrative, Verbal Memory, Type.

* Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü, Ankara/Türkiye, ocaloguz@gazi.edu.tr

Bu makalede Türk edebiyat tarihçiliğinin “şahıs ve eseri” veya “edisyon-kritik” gibi yöntem ve yaklaşımlarının Ahmed Yesevi ve hikmetlerin anlaşılmasında ve açıklanmasında doğurduğu sorunlara değinilmekte ve bu sorunların çözümüne yönelik olarak folklor disiplini üzerinden yeni yaklaşımların denenebilir olduğu savunulmaktadır. 2016 yılında UNESCO Anma ve Kutlama Yıldönümleri kapsamında vefatının 850. yılında anılan Ahmed Yesevi’nin yüzyıllar boyunca mensuplarının sevip sürdürdüğü bir tahkiye tarzına bağlı olarak anlatılan ve buna uygun olarak her defasında yeniden üretilen hayatı ve hikmetleriyle, araştırmalarla ortaya çıkan ve yaygın kabul gören biyografisi arasındaki ilişki, edebiyat tarihçiliği açısından ele alındığı kadar folklor araştırmaları açısından ele alınmamıştır. Yapılan araştırmalara bakıldığında Ahmed Yesevi adına bağlanan hikmetleri veya bunların bir bölümünü bizzat kendisinin söylediğini veya yazdığını kabul etme, ona ait olmadığı değerlendirilenleri yine yazılı edebiyat yaklaşımlarıyla “nazirecilik” geleneğine bağlama veya hikmet yazan birden fazla şairin olduğunu ve bunların eserlerinin müstensihler tarafından zaman içinde karıştırıldığını savunma eğiliminin yaygın olduğu görülmektedir. Makalede folklor disiplini ve Ahmet Yesevi hikmetleri gibi metinleri çözümleme önerileri dikkate alınarak konuya başka açılardan da bakmanın mümkün olabileceği savunulmaktadır.

Ahmed Yesevi, günümüze ulaşan ve kabul edilen biyografisine kaynaklık eden “proto-tipik” ve “tarihî” kişiliği, elde edilen güçlü belge ve ka-

nıtlarla ne kadar kesin olursa olsun, aynı zamanda yüzyıllar boyunca halk arasında yaşamayı başaran bir anlatı kahramanı olarak da son derece önemlidir. Ahmed Yesevi’nin hayatının ve hikmetlerinin tekke şiiri ve âşıklık geleneğinde yaygın olan “menakıpnamencilik”, “hikâye anlatma” ve “usta malı söyleme” geleneği içinde kuşaktan kuşağa aktarılmış veya “ustanın yerine söyleme” tarzında yeniden üretilmiş olduğu düşüncesi üzerinde durulmaya değerdir. Geçmişte hayatlarını ve eserlerini günümüz biyografi anlayışına göre belgeleyemediğimiz pek çok tarihî şahsiyet bulunmaktadır. Bu şahsiyetlerin bir bölümü haklarındaki küçük bir bilgi, yaşadıkları dönemi kanıtlayan tarihî bir belge veya kendileri tarafından üretildiği tartışma götürmeyen bir eserle günümüze ulaşırken bir bölümü de menkabelerin veya hikâyelerin kahramanı olarak günümüze ulaşmaktadır. Bu nedenle tarihî kimliği belgelerle veya eserleriyle kesin olan Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacıp, Baki veya Nedim gibi şahsiyetlerin yanında, zaman içinde Nasreddin Hoca, Yunus Emre, Karac’oğlan, Pir Sultan Abdal veya Köroğlu gibi anlatı kahramanına dönüşenler de bulunmaktadır. Ahmed Yesevi, Türk dilinin konuşulduğu geniş bir coğrafyada varyantlaşan hayatı ve her yüzyılda farklı lehçe ve ağızlar da üretilen hikmetleriyle ikinci grupta yer almaktadır.

Ahmed Yesevi araştırmalarının ilk ve önemli ismi 2016 yılı UNESCO tarafından vefatının 50. Yılı olarak Anma ve Kutlama yıldönümleri arasına alınan M. Fuad Köprülü’dür. Köprülü, gerek 1918 yılında ilk baskısı yapılan *Türk Edebiyatında İlk*

Mutasavvıflar adlı eserinde gerekse 1940 tarihli *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Ahmed Yesevî" maddesinde onun yaşadığı yer ve dönem konusunda ikna edici sonuçlara ulaşılmış, sonraki dönemde yapılan çalışmalar da bu tezleri desteklemiştir. Bu bilgilere göre "Pir-i Türkistan" olarak da anılan Ahmed Yesevî, doğum tarihi bilinmemekle birlikte, 12. Yüzyılda bugünkü Kazakistan sınırları içinde olan Çimkent bölgesindeki Sayram kasabasında doğmuş ve günümüzde yaygın olarak Türkistan olarak adlandırılan Yesi'de 1166 yılında vefat etmiştir. (Köprülü 1978, Köprülü, 2003)

Köprülü'nün, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde "Kul Hoca Ahmed, Ahmed Miskin vb. mahlûslarla yazılan eserlerin hepsini Ahmed Yesevî'ye isnâd etmemek için yeter derecede kuvvetli tarihî ve edebî delillere mâlikiz." (2003:138) ve *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Ahmed Yesevî" maddesindeki "...bugün elimizde Ahmed Yesevî tarafından yazıldığı muhakkak olan hiçbir eser mevcut değildir." (1978:211) tespitine dayalı olarak başlatılması ve sürdürülmesi gereken hikmetlerin nasıl üretildiği tartışmasının tahkiye geleneği ve "usta malî" yaklaşımı yerine başka mecralara çekildiğini, dervişlerin ve müstensihlelerin gayretkeşliğiyle yüzyıllar içinde şiirler arasında karışmaların ortaya çıktığı şeklinde yorumlar yapıldığını görüyoruz. Yine Köprülü'nün "Acaba bugün Hoca Ahmed Yesevî'ye isnad ettiğimiz bu *Divân*, Yesevî dervişlerinden yine Ahmed isminde diğer bir şaire mi aittir?" (2003:139) sorusunu takip eden sonraki araştırmacıların da yaklaşım ve yorumlarıyla hikmetlerin bir kısmının sahibinin başka bir "tek

kişi" veya başka "birkaç kişi" olabileceği varsayımının yaygınlık kazandığına tanıklık ediyoruz. Bu varsayımın edebiyat tarihçileri arasında genel geçer bir bilgi olarak benimsenmesi, Ahmed Yesevî ve hikmetler konusundaki çalışmaları "şahıs ve eseri" üzerine yoğunlaştırmıştır. Oysa Köprülü konuyla ilgili ilk eseri olan *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'dan başlayarak Ahmed Yesevî'nin biri tarihî, diğeri menkabevi olmak üzere iki farklı hayatının olduğunu ve dolayısıyla Ahmed Yesevî'nin "anlatılan" bir şahsiyet olduğunu kabul etmiştir. Yine Köprülü tarafından kaleme alınan *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Ahmed Yesevî" maddesinde ise "XV.-XVI. asırlardan beri hikmet adı verilen bu manzumeler bir araya toplanarak, *Divân-ı hikmet* isimli şiir mecmuası vücuda getirilmiştir ki, yesevî ve nakşibendî an'aneleri bunu doğrudan doğruya Ahmed Yesevî'ye isnat etmektedirler. Hâlbuki bugün elde mevcut yazma ve basma *Divân-ı hikmet* nüshaları en sathî bir tarzda tetkik edilince, bu manzumelerin muhtelif yesevî dervişlerine ait olduğu derhal anlaşılır." (1978:213) ifadeleri Ahmed Yesevî'nin hikmetlerin tek başına üreticisi olmadığını kabul ve ilan etmekteyse de konuya birden fazla şairin şiirinin karışması olarak yaklaşılmaktadır. Öte yandan *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler* adlı eserinde Kemal Eraslan da "Ahmed-i Yesevî'nin tarihî şahsiyetine dair vesikalar o kadar az, mevcutlar da menkıbelerle o derece karışmış haldedir ki sağlam bir neticeye varmak oldukça güç, hatta bazı hususlar imkânsızdır. Buna rağmen onunla ilgili tarihî kaynaklardan, menâkıb-nâmelerden ve hikmetlerden elde edilecek bilgiler ve çıkarılacak

neticeler menkıbevi de olsa, hayatı, şahsiyeti, eseri ve tesiri hakkında bir fikir verecektir.” (1983:14) görüşüyle “şahıs ve eseri” temelli bir yaklaşımın imkânsızlığını kabul etmekte ve “*Divân-ı Hikmet’in en eski ve güvenilir bir nüshası bize kadar ulaşmamıştır.*” (1983:49) demektedir. *Divân-ı Hikmet’ten Seçmeler’i* 1800’lü yıllarda ve sonrasında üretilmiş yazmalardan yararlanarak hazırladığını belirtmektedir. (1983:49). Bütün bu açıklamalarına ve yaklaşımlarına rağmen Köprülü’nün de, Eraslan’ın da metodolojilerinde herhangi bir değişikliğe gitmeden “şahıs ve eseri” üzerinden incelemelerini sürdürdükleri de görülmektedir. Nitekim bu yaklaşım ve metodolojinin Türk edebiyatı tarihi çalışmalarında yaygın olarak benimsendiğini, 1989 yılında yayımlanan *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin* 2. cildinde Kemal Eraslan tarafından kaleme alınan “Ahmed Yesevi” maddesindeki “*Divan-ı Hikmet nüshalarının muhteva bakımından olduğu kadar dil bakımından da önemli farklılıklar arz etmesi, bunların farklı şahıslar tarafından değişik yerlerde meydana getirildiğini açıkça göstermektedir. Bir kısmı kaybolan veya zamanla değişikliğe uğrayan hikmetler derlenirken araya aynı ruh ve ifadedeki yeni hikmetler de ilave edilmiş, böylece gittikçe aslından uzaklaşmıştır.*” (1989:159-161) ifadeleri de göstermektedir. Bu yazıda da öncekiler gibi hikmetlerin yaşatıldığı, yeniden üretildiği sözlü gelenek ve anlatı ortamlarının farkına varılmadığı, hikmetler arasına karışma ve buna bağlı bir takım bozulmalar üzerinde durulduğu görülmektedir.

Anlatılan kahramanlar üzerine yaygınlaşan bu tarz yorumların sahibi

olarak Köprülü ve başta Eraslan olmak üzere onu takip edenler, Ahmed Yesevi’nin eldeki hikmetlerin tek başına üreticisi olmadığını kabul ediyorlar. Ancak hikmetlerin farklı ve varyantlı yapısını anlatı geleneğiyle izah ve ifade etmek yerine başka şairlerin varlığına ve istinsah sorunlarına bağlıyor ve değerlendirmelerini “şahıs ve eseri” üzerinden sürdürüyorlar. Oysa konunun efsane, menkabe ve anonim şiir gibi folklorik türlerin nasıl üretildiği, yayıldığı ve bu süreçlerde nasıl varyantlaştığı gibi sorular etrafında ele alınması gerekmektedir. Nitekim Ahmed Yesevi’nin hayatının pek çok varyantının bulunması, bizi tarihî şahsiyet araştırmalarından çok anlatı kahramanına, hikmetlerin pek çok varyantının bulunması da bizi yazılmış esere yönelik edisyon-kritik çalışmasından ziyade “usta malı” söyleme uygulamalarına, tahkiye geleneğinde yaygın olan ve “aldı ...” veya “görelim bakalım ne söyledi?” gibi ifadelerle başlayan “yerine” veya taklit yoluyla “onun gibi” üretilmiş şiirlere yönelik çözümlenmelere götürmektedir. Bu nedenle özellikle hikmetler konusunda Türk dilinin çeşitli lehçe, şive veya ağızlarının konuşulduğu çok geniş bir coğrafyada anlatılan ve her anlatışta ezber dışı tekniklerle yeniden üretilen bir metnin türsel ve bağlamsal özellikleri üzerinde durulmalıdır. Bu metinleri kimler kimlere anlatıyor, anlatılan metinler nasıl ezberde veya hatırdta tutuluyor, bağlama göre nasıl değiştiriliyor, kimi kısımlar nasıl çıkarılıyor veya yeni unsurlar nasıl ekleniyor sorularını sormak ve bunlara akılcı cevaplar vermek gerekmektedir.

Öcal Oğuz’un “Birincil Sözlü Kültür Çağı ve Karacaoğlan Şiiri” (2003:

31-38), R. Aslıhan Aksoy Sheridan'ın "Koroğlu, Karacaoğlan ve Pir Sultan Abdal Şiirine Birincil Sözlü Kültür Bağlamında Bakmak: Tarihsel Kişiler mi Sözlü Kültür Tipler mi?" (2008: 50-58) ve Gökhan Tunç'un, "Birincil ve İkincil Sözlü Kültür Bağlamında Sanal Ortamda Şiir Paylaşım ve Tipleşme" (2016: 153-161) başlıklı makalelerinde üzerinde durdukları gibi Yunus Emre'nin "tasavvufi bir erginleme hikâyesinin mistik şairi", Koroğlu'nun "haksızlığa uğramış kahraman", Karacaoğlan'ın "güzelle-re düşkün âşık", Pir Sultan Abdal'ın "ötekileştirilen Alevilerin sesi" olarak anlatı tipine dönüşmesi gibi Ahmed Yesevi de Kemal Eraslan'ın "*Hikmet kelimesi Kur'an-ı Kerim'in ilk nâzil olan âyetlerinde Hz. Peygamber'in irşad ve vaazları manasında kullanılmıştır.*"(1983:39) ifadesini ve "hikmet" sözünün anlamını da kapsayacak şekilde "irşad eden, yayan ve aydınlatan veli" olarak yüzyıllar boyunca anlatılmaya, yeniden üretilmeye, yaşatılmaya ve -kavramlaştırarak söyleyecek olursak- "tipleşme"ye devam etmiş olduğunu söyleyemez miyiz?

"Ahmed Yesevi hikmetleri"nin "Ahmed Yesevi'nin hikmetleri" ve onun söylediği veya yazdığı şiirler olduğunu var saymak, özellikle en tehlikeli ve hatalı yöntem olarak bu şiirlerden hareketle Ahmed Yesevi'nin tarihî kişiliğini ortaya koymaya çalışmak, Yesevi hikmetlerinin varlık nedenini ve çeşitlenme süreçlerini anlaşılamaz ve açıklanamaz hâle getirmektedir. Kemal Eraslan'ın "*Hikmetlerin kendisinden çok sonra derlendiği ve Yesevi dervişlerince veya bazı tarikat mensuplarınca değişmelere uğratıldığı...*"(1983: 15) tespitinden sonra çözüm önerisinin

proto-tipik Ahmed Yesevi'nin şiirlerini bunların arasından çıkarma yönünde olması, sorunun çözümsüz kalmasına neden olmaktadır. Diğer yandan Eraslan'ın "*Ahmed-i Yesevi'den sonra yetişen birçok hikmet şairlerinin söyledikleri aynı tarz ve ruhtaki hikmetlerini şeyhlerine mal etmeleri, hatta onun mahlasını kullanmaları edebiyatımızda görülen nadir hadiselerden biridir.*" (1983:39) demesi, hikmet geleneğini sözlü kültür içinde görmemesinden, folklorun tabiatını işin içine katmamasından ve tabii Ahmed Yesevi ile diğer anlatılan kahramanlar arasındaki koşutlukları değerlendirmesine almamasından kaynaklanmaktadır. Oysa halk anlatı kültürü, Yunus Emre, Kerem ile Aslı, Karacaoğlan, Âşık Garip ile Şah Senem, Pir Sultan Abdal veya Âşık Emrah ile Selvihan gibi pek çok kahramanını kuşaklar boyunca yaşatmış, yeniden üretmiş ve varyantlar hâlinde günümüze ulaştırmıştır. Fuad Köprülü (1986) ve Umay Günay (1986) başta olmak üzere konu özelinde yapılan araştırmalarda ortaya konulduğu üzere, âşıkların dillerinden düşürmedikleri "usta malı söyleme geleneği", her mecliste, her toyda ve her icrada söze ve sohbete geçmişte yaşamış ustalardan birer şiirle başlamayı gerektirir. Bu şiirler ya ezberlemeyi kolaylaştıran tema, vezin ve kafiyeleri akılda tutularak yeniden üretilir ya da büsbütün yeni bir şiire bilerek veya geleneğin izah edilebilir başka sebepleriyle bahsi geçen "usta"nın mahlası verilir. O nedenle Yesevi hikmetlerinin Kerem ile Aslı hikâyesini (Elçin 2000, Duymaz 2001) her anlatanın metne yeni şiirler eklemesi gibi, Yesevi'nin "irşadın piri" olarak kabul edilen tipleşme özelliğine koşut olarak anlatılan her menkabesi-

ne uygun bir veya daha fazla hikmetin de üretilmesini mümkün kılmaktadır.

Bugün elimizde olan bilgi ve veriler ışığında yapılan ve yayınları kaynak göstererek rahatlıkla söyleyebiliriz ki hikmetler, “müellif hattı” bir yazmayla ve Yesevî'nin kaleminden çıktığı şekliyle günümüze ulaşmamış, üstelik Ahmed Yesevî'nin ölümünden yüzyıllar sonrasına ait muhtelif yazmalarda karşımıza çıkmıştır. Fuad Köprülü İslam Ansiklopedisi'ndeki “Ahmed Yesevî” maddesinde “*Dîvân-ı hikmet'in eski bir nüshasını bulmak şimdiye kadar mümkün olamamıştır... Herhâlde şimdiye kadar XVII. asırdan evvele ait bir nüshanın malûm olmadığını emniyetle söyleyebiliriz.*” (1978:213) demektedir. Kemal Eraslan'ın *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* adlı eserinde 16. yüzyıl başına tarihlenen *Mihmân-nâme-i Buhârâ'yı* da (915/1509) kaynak göstererek, “*Divan-ı Hikmet, Ahmed-i Yesevî'nin hikmetlerini içine alan mecmuanın adıdır. Bu adın M. XVI. yüzyıldan sonra kullanıldığı kesin olmamakla birlikte düşünülebilir. Esasen Fazlu'llâh b. Rûzbihân'ın Ahmed-i Yesevî'nin türbesinde okuduğu Yesevî kitabının başında Divan-ı Hikmet kaydının bulunmadığını bildirmesi bu hususu doğrulamaktadır.*” (1983:40) görüşü ile “*Divan-ı Hikmet nüshalarının muhteva bakımından olduğu kadar dil bakımından da önemli farklılıklar göstermesi, nüshaların değişik şahıslar tarafından değişik sahalarda vücuda getirildiğini açıkça göstermektedir*” (1983: 41) şeklindeki tespiti de, Ahmed Yesevî adıyla hikmet üretimlerinin devam ettiğini ve Yesevî'nin ölümünden 400-500 yıl sonra dahi бүтүнlenmiş bir *Divan-ı Hikmet* nüsha-

sının bulunmadığını göstermektedir. Bu nedenle Kemal Eraslan'ın tespitleri arasında bulunan “*Mevcut Divan-ı Hikmet nüshalarında bulunan hikmetlerin dilinin Ahmed-i Yesevî'nin dilini aksettirmedeği kesindir. Hikmetler muhteva bakımından Yesevî dervişlerince yaşatılmakla beraber, zamanla dil değiştirilmiş, mahallî bir takım dil hususiyetleri hikmetlere dâhil edilmiştir. Mesela, Taşkend yazmasında Özbek dili hususiyetleri, Kazan baskılarında Kazan Tatarcası hususiyetleri derhal göze çarpar.*” (1983:45) ifadesi Yesevî'nin menkabevi hayatının pek çok yerde ve biçimde anlatıldığını ve buna uygun olarak da hikmetler üreilmeye devam edildiğini göstermektedir. Konuya Kemal Eraslan'ın “İsmine rağmen Divan-ı Hikmet mürettep bir divan olmadığı gibi, *Ahmed-i Yesevî'nin* bütün hikmetlerini içine alan tam ve güvenilir bir nüshası da bulunmamaktadır. Eldeki yazmaların en eskisi *M XVI. veya XVII. asra aittir.*” (1983: 47) ve Ahmet Yaşar Ocak'ın hikmetlerin en eski nüshasının 17. yüzyıla ait olduğunu ve “*Ahmet Yesevî'nin* düşünce ve öğretisini sağlam bir biçimde verebilecek değil kendi kaleminden çıkma, kendi devrinden kalma herhangi bir otantik kaynağa” (1996: 44) sahip olmadığımız şeklindeki ifadelerini merkeze alacak olursak, Ahmed Yesevî'nin söylediği hikmetlerin ölümünden en erken 400-500 yıl sonra yazıya geçirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda şu sorunun sorulması kaçınılmaz hâle gelmektedir: Bir şairin şiirleri veya hayatı hangi bellek tarafından ve hangi ihtiyaç doğrultusunda ve nasıl bir aktarım geleneği içinde 400-500 yıl sözlü ortamda yaşatılabilir?

Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı eserinde çizdiği çerçevenin sonraki araştırmacılar tarafından sürdürülmesi, benimsenmesi ve savunulması gerek Ahmed Yesevî gerekse benzer konulardaki diğer şahsiyetler üzerine yapılan çalışmalar da etkilemiş, konular istinsah sorunları, diğer şairlerle karışma, “şahıs ve eseri” ve “edisyon-kritik” üzerinden ele alınmıştır. Köprülü'nün İslam Ansiklopedisi'ndeki “Ahmed Yesevî” maddesinde fark ettiği ve “... *bu türbe, yakın yıllara kadar orta Asya ve Volga türklerinin ve bilhassa özbek-kazakların mukaddes bir ziyaretgâhı olmuş, bozkır göçebeleri arasında şiddetle hâkim bir Yesevî kült'ünün merkezi hâline girmiştir. Bilhassa kış ortasına tesadüf eden muayyen bir zamanda, her yıl burada on binlerce insan toplanır ve bir hafta âyin yapılır.*”(1978:211) cümleleriyle ortaya koyduğu gelenek ve geleneğin aktarım mekânları üzerinden yaptığı vurgu, hem kendisi tarafından geliştirilememiş hem de kendisinden sonra gelenlerin dikkatini çekmemiştir. Başta Yesevî türbesinde her kış yapıldığı belirtilen görkemli ve büyük ayin olmak üzere Yesevî dervişlerinin ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan tarikatlara bağlı dervişlerin başta tekke ve zaviye gibi toplanma mekânlarında yarattıkları, yaşattıkları ve aktardıkları anlatı kültürü üzerinde durulmamış, bunların bağlamsal yapıları, aktarım biçimleri vb. konular ele alınmamıştır.

Ahmed Yesevî'nin 12. yüzyılda “yaşayan” proto-tipik” tarihî kişiliği ile yüzyıllar boyunca pek çok Türk coğrafyasında ve pek çok tarikat geleneğinde “üretilen” ve “anlatılan” kişiliği, edebiyat tarihçisinden çok bağlam ve anlatı

üzerine odaklanan folkloristin konusu olmalıdır. Çünkü sözlü geleneğin kendi kuralları içinde üretilen, yaşatılan, aktarılan ve böylece kendi doğal süreçlerinde pek çok varyantı ortaya çıkan şiirlerin ve destani, efsanevi veya menkabevi hayatların edebiyat tarihçisini yanılığa sürükleyeceği açıktır. Ahmed Yesevî'nin yüzyıllar boyunca süren ve canlılığını günümüze kadar koruyan şiirlerinin sözlü gelenek ortamında üretilme ve aktarılma özelliğini göremeyerek onları “edisyon-kritik” yöntemiyle tek örneğe indirmek ve bu şiirlerden Ahmed Yesevî biyografisi çıkarmak, konu özelindeki sorunları çözmemiş, daha da karmaşıklaştırmış ve her araştırmanın sonunda çözüm “gelecekte bulunacak belgelere” havale edilmiştir.

Konuya Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle “*yüzyıllar içerisinde kaybolmak yerine daha da güçlenerek özellikle Orta Asya'da günümüze kadar gelmiş kendine mahsus bir folklor oluşturmuş.*”(1996: 49) olmasını dikkate almak ve folklor disiplini içinde ve benzer sorunlar için ortaya konulmuş çözüm önerilerinden yararlanarak yeni bakış açıları geliştirmek gerekmektedir. Sözlü ortamda üretilen yaşam öykülerinin ve hikâye veya şiir gibi folklor türlerine dayalı metinlerin halk tarafından kabul edilen gerçekliğinin aydın veya araştırmacı tarafından da kimlik ve aidiyet gibi ihtiyaçlara cevap aramaya yönelik tercihlerle benimsenmesi sorunu, kimi kültür kuramcılarının ele aldığı bir konudur. Bu kuramlar sözel belleği, saklama, aktarma ve yeniden üretme süreçleri bakımından sorgulamaktadır. Bu kuramların büyük çoğunluğunun 20. yüzyılda ortaya çıkmış ve birçok alana

uygulanmış olmasına rağmen ne yazık ki Türk edebiyatının örneğin Ahmed Yesevi gibi sorunlu alanlarında hemen hemen hiç tartışılmamıştır.

Ahmed Yesevi, başta Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mustasavvıflar*'ındaki yaklaşımı olmak üzere, pek çok araştırmacı tarafından diğer pek çok anlatı kahramanları gibi "gerçek hayatı" ve "menkabevi hayatı" şeklindeki adlandırmalarla iki farklı hayat üzerinden tanıtılsa da sonuçta yapılan yorumlara bakıldığında menkabevi hayatın edebiyat tarihi ve biyografi için aklileştirilmeye çalışıldığına tanıklık ediyoruz. Nitekim Ahmet Yaşar Ocak da bu duruma itiraz ederek Ahmet Yesevi'nin tarihi kişiliği ile menkabevi kişiliği arasındaki ayrımın açık bir biçimde ortaya konulmasının gerekliliğini savunmaktadır. (1996: 35).

Öcal Oğuz'un "Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri" (2010), "Çok Mekânlı ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları: Yunus Emre" (2011) ve "Karacaoğlan: Anlatıcılar ve Biyografileri" (2012) başlıklı makalelerinde âşıkların biyografileri ve Yunus Emre için denediği yaklaşımın ve sözünü ettiği kuramların Ahmed Yesevi'nin anlatılan kişiliğini anlaşılır kılmak için de geçerli olduğu kanısındayım.

Julius (1935-1888) ve Kaarle (1863-1933) Krohn'un Türkçe'ye *Halk Bilimi Yöntemi* olarak çevrilen *Die folkloristische Arbeitsmethode* adlı kitaplarında her halk anlatısının bir ilk biçimi (*ur-formu*) olduğunu savunan *Tarihi-Coğrafi Fin Kuramı*, Türk edebiyat tarihinde karşımıza *edisyon-kritik* ve varyantları birleştirerek, eleyerek tek ve doğru metin üretme

şeklinde bir yaklaşım olarak Ahmed Yesevi araştırmalarında da etkisini göstermiştir. Köprülü'den başlayarak araştırmacıların Ahmed Yesevi hikmetlerinden bir bölümünün ona ait, diğer bir bölümünün ise sonradan karışmış olduğunu savunmalarının şu ya da bu şekilde bu kuramla ilişkisi değerlendirilebilir. "Motif" çalışmaları bakımından folkloristlerin de önem verdiği bu kurama yönelik eleştiriler, Türkiye'de yeterli yankıyı bulamamıştır. Carl W. Von Sydow (1878-1952), *Tarihi-Coğrafi Fin Kuramı*'nın varyantları ur-form yolunda teke indirmeye ve bir anlamda değersizleştirmeye çalışan bakışını eleştirerek biyoloji disiplininin ödünç aldığı *eko-tip* görüşünü ortaya atmıştır. Von Sydow'a göre her anlatı farklı bağlamlarda yeniden üretilir ve bulunduğu mekâna veya kültüre bu başarıyı sağladıktan sonra yerleşir. Ona göre pasif taşıyıcıların gittikleri yerlerde aktifleşmesiyle halk anlatılarının yayılması ve kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatılması mümkün olmaktadır. (2005). Carl W. Von Sydow'un *Eko-tip* yaklaşımı, varyantlaşmayı, "bozulma", "karışma" veya "ana yoldan sapma" olarak ele almak yerine "yeni mekâna ve bağlama uyum sağlama" olarak görmekte ve bu uyum sayesinde anlatının kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatıldığını savunmaktadır. Yeni yerine yerleşen eski metin, bağlama uygun şekilde bambaşka bir kimliğe ve biçime bürünmektedir. Ahmed Yesevi'nin gerek anlatılan hayatının gerekse üretilen hikmetlerinin geniş bir coğrafyaya yayılan "gezginliği"ni ve "yerleşikliği"ni anlamlandırmak için Von Sydow'un kayda değer öneriler sunduğunu görmek gerekiyor.

Folklor disiplininde önemli bir yeri olan Milman Parry (1902-1935) ve öğrencisi Albert Lord'un (1912-1991) geliştirdiği *Sözlü Formül Kuramı*, her anlatının her anlatışta değişime uğradığını, sözel şairlerin asla ezberlemediğini ve anlatılarını her defasında söz kalıplarını kullanarak yeniden ürettiğini kanıtlamıştır. Parry ve Lord'un, Dorson'un *Günümüz Folklor Kuramları* adlı eserinde ifade ettiği gibi (2006), 1930'lerden başlayarak Balkanlarda yaptıkları derleme ve araştırmaların ortak sonucu, halk anlatılarının her anlatışta yeni durumlara bağlı olarak değiştiği gerçeğinin belirlenmesidir. Bu tespit folklorcular arasında çok önemli bir keşif olarak görülmüş ve halk şairlerinin ezberlemeden ve bir takım kalıpları kullanarak şiir üretmeleri üzerine yeni araştırmaların yapılmasını sağlamıştır. Buradan hareketle biz de Ahmed Yesevi'ye şu soruyu sorabiliriz: Ahmed Yesevi birden çok mekânda anlatıldığına göre, bu anlatıların değişmeden yüzyıllar boyunca sürdürüldüğünü savunmak mümkün müdür?

Ahmed Yesevi konusunda bize katkı sağlayabilecek bir başka kuramcı olan Lord Raglan (1885-1964), *Mit Ritüel Kuramı* olarak anılan yaklaşımında sözel belleğin sahibinin işine yaramayan bilgiyi saklamayacağını ve gelecek kuşaklara aktarmayacağını savunur ve yazılı olmayan hiçbir tarihsel bilginin doğru biçimde 150-200 yıldan daha fazla korunamayacağını iddia eder ve bunu sözlü kültüre bağlı toplulukların aile tarihinden verdiği örneklerle kanıtlamaya çalışır. Raglan, eğer önemli bir neden veya birebir görüşme gibi etkenler devreye girmiyorsa sözlü bellek sahibinin *büyük-*

büyük dedesinin adını dahi hatırlamayacağını söyleyerek sözlü gelenekte anlatılanların tarih değil, mit ve ritüel olduğunu savunur. (2007).

William R. Bascom (1912-1981), "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar" başlığıyla Türkçeye çevrilen makalesinde inanma, gerçeklik ve tarih düzleminde halk anlatılarını değerlendirir. Ona göre halk, mit, efsane ve masalı birbirlerinden bu açılardan ayırmaktadır. Halk tarafından masal inanılmayan ve gerçek dışı, buna karşılık mit ve efsane ise tarih, inanılan veya gerçek olarak kabul ediliyor. (2006). Raglan'ın sözel belleğin işlevsiz bilgiyi saklama kapasitesinin olmadığı ve salt tarih olan şeylerin ancak 150-200 yıl ancak korunabildiğini savunurken Bascom'un halkın "bir varmış bir yokmuş" veya "evvel zaman içinde" gibi uyarıcı ifadelerle inanılmaması gerektiğini hatırlattığı anlatıların dışındaki türlere tarih gözüyle baktığını ve inandığını söylüyor. Her ne kadar Bascom, Raglan'ın Mit-Ritüel görüşünü eleştirdiği bir başka makalesinde onun 150-200 yıl ile ilgili görüşüne tam olarak katılmıyor ve sözel belleğin yerine göre 400 yıl öncesini de hatırladığını söylüyorsa da (2009) bunun bizi tarihin sözlü olarak yaşatıldığı sonucuna götürmeyeceği açıktır.

Von Sydow, M. Parry, A. Lord, W. Bascom, Lord Raglan gibi sözlü kültür metinleri üzerine çalışan onlarca bilim insanının oluşturduğu belleği, çözümleme önerilerini ve benzer durumlarda kullandıkları yöntemleri görmeden ve bu yöntemlerle bir anlamda hesaplaşmadan menkabeleşmiş hayatları ve varyantlaşmış şiirleriyle folklorik bir alan yaratan Ahmed Yesevi gibi anlatı kahramanlarını anlaşılır kılmak

mümkün olmayacaktır. Halkın Ahmed Yesevi ile ilgili olarak yüzyıllar içinde oluşturduğu ve kuşaktan kuşağa aktarırken değiştirip dönüştürdüğü sözel belleğinin folkloristin geliştirdiği kuram ve yöntemlerle incelenmesi, bu anlatıların salt tarih olarak anlaşıl-maması gerekir.

Sonuç olarak folklor disiplini içinde yapılan bu çalışmalar dikkate alındığında yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda farklı tarikat kuralları içinde hakkında anlatılan menkabe-lerden ve adına üretilen hikmetlerden hareketle Ahmed Yesevi için “tarih-sel kişilik” oluşturmak ve onun adına üretilen hikmetleri “şahıs ve eseri” te-melinde ayıklamak doğru bir yöntem olmayacaktır. Onun yüzyıllar boyunca geniş coğrafyalarda pek çok dil ve kül-tür çevresinde benimsenmiş, yaşatıl-mış ve üretilmiş olduğunu kabul ede-rek ve Ahmed Yesevi'nin büyük bir dil ve kültür çevresi tarafından yüzyıllar boyunca yaşatılmış olmasının önemini ve değerliliğini görerek çözümleneler yapmamız gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksoy Sheridan, Ashhan R. “Koroğlu, Karacaoğ-lan Ve Pir Sultan Abdal Şiirine Birincil Sözlü Kültür Bağlamında Bakmak: Tarihsel Kişiler Mi Sözlü Kültür Tipleneleri Mi? *Millî Folklor*, Sayı: 79 (Güz 2008).
- Bascom, William R. (Çevirenler Yeliz Özay vd.). “Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar”. *Halk-biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-1*. An-kara: Geleneksel Yayıncılık, 2006.
- Bascom, William R. (Çeviren: Selcan Gürçayır). “Mit Ritüel Teori”. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-3*. Ankara: Geleneksel Ya-yıncılık, 2009.
- Dorson, M. Richard. (Çevirenler: Selcan Gürçayır-Yeliz Özay). *Günümüz Folklor Kuramları*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2006.
- Duymaz, Ali. *Kerem ile Aslı Hikâyesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2001.
- Elçin, Şükrü. *Kerem İle Aslı Hikâyesi*. Ankara: Akçağ Yayını, 2000.

- Eraslan, Kemal, *Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, 1983.
- Eraslan, Kemal. “Ahmed Yesevi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Anka-ra: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1989.
- Günay, Umay, *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Gele-neği ve Rüya Motifi*, Ankara: AKM Yayını, 1986.
- Köprülü, M. Fuad, “ Ahmed Yesevi”, *İslam An-siklopedisi*, İstanbul: MEB Yayını, 1978.
- Köprülü, M. Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, An-kara: TDK Yayını, 1986.
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Muta-savvıflar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003
- Krohn, Julius-Kaarle. (Çeviren: Günseli İçöz, Yayına Hazırlayan: Fikret Türkmen) *Halk Bilimi Yöntemi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 1996.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkiye'de Tarihin Saptırılması Sürecinde Türk Süfliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Oğuz, Öcal. “Birincil Sözlü Kültür Çağı ve Ka-racaoğlan”. *Millî Folklor*, Sayı: 58 (Yaz 2003).
- Oğuz, Öcal. “Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri”. *Millî Folklor*, Sayı: 87 (Güz 2010)
- Oğuz, Öcal. “Çok Mekânlı ve/veya Çok Mezarlı Anlatı Kahramanları: Yunus Emre”. *Millî Folklor*, Sayı: 91 (Güz 2011).
- Oğuz, Öcal. Karacaoğlan: Anlatıcılar ve Biyog-rafler”. *Millî Folklor*, Sayı: 93 (Bahar 2012).
- Raglan, Lord. (Çev: Levent Soysal). “Tarih ve Mit”. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005.
- Raglan, Lord. (Çev: Evrim Ölçer Özünel). “Mit ve Ritüel”. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005.
- Raglan, Lord. (Çev: Metin Ekici). “Geleneksel Kahraman”. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-1*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2006.
- Tunç, Gökhan. “Birincil ve İkincil Sözlü Kültür Bağlamında Sanal Ortamda Şiir Paylaşım-ları ve Tipleşme”. *Millî Folklor*, Sayı: 109 (Bahar 2016).
- Von Sydow, Carl Wilhelm, (Çev: Tuğçe Işıkhhan). “Coğrafya ve Masal Ekotipleri”. *Halkbili-minde Kuramlar ve Yaklaşımlar-3*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2009.